

Αντώνη Δ. Μαγγανά

Η αφορμή για να γράψει το δοκίμιο αυτό για την 3η Conférence της Fondation Aquinas, ο καθηγητής και νομικός Chr. Atlas, υπήρξε η έκδοση το 1988 του σημαντικού συγγράμματος του R. Gassin, *Criminologie*¹. Το βιβλίο αυτό αποτελεί ένα ορόσημο για την ιστορία και τη θεωρία της εγκληματολογίας καθώς και τις σχέσεις με τους συγγενείς κλάδους. Ξεκινά με την επιστημολογία της εγκληματολογίας (πρόκειται πράγματι για μια επιστήμη;) για να καταλήξει με μια εκτενή μελέτη "εφαρμοσμένης εγκληματολογίας".

Πως εξηγείται όμως η χρήση του όρου "μεταχείριση" από τον Chr. Atlas σαν τίτλος του βιβλίου υπό κρίσιν. Πιστεύουμε ότι χρησιμοποιώντας τον όρο αυτό, και μιλώντας για το πέρασμά του από την νομική επιστήμη στην εγκληματολογία καθώς και την αλλαγή του περιεχομένου του (από "ποινή" μετατράπηκε σε θεραπευτικό μέτρο) θέλει να δείξει (και αυτό βέβαια συγκαλυμένα αλλά αντίθετα από αυτά που πρεσβεύει ο R. Gassin) ότι οι δεσμοί μεταξύ ποινικού δικαίου και εγκληματολογίας υπάρχουν πάντα και η αλληλεπίδραση υφίσταται άσχετα αν ο ρόλος του καθενός από τους δύο επιστημονικούς κλάδους είναι τελείως διαφορετικός, το δίκαιο ορίζοντας ποιές καταστάσεις θεωρούνται από πριν εγκληματικές, ενώ η εγκληματολογία μελετώντας συγκεκριμένα τις περιπτώσεις και εισηγούμενη διάφορα προφυλακτικά μέτρα.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι ενώ ο R. Gassin επιμένει σε ένα οριστικό διαζύγιο δικαίου-εγκληματολογίας, ο Chr. Atlas εμφανίζεται πιο επιφυλακτικός. Όχι μόνο θεωρεί ότι αυτή η διαδικασία του διαχωρισμού ανάμεσα στους δύο επιστημονικούς κλάδους παίρνει πολύ χρόνο για να συντελεσθεί, αλλά αναρωτιέται κανείς αν ο ίδιος πιστεύει ότι πραγματικά πρέπει να επέλθει οριστικός και αμετάκλητος χωρισμός.

Ξεκινά εγκρίνοντας πλήρως την προσπάθεια του καθ. R. Gassin που, αφού δώσει σε ένα πρώτο μέρος την επιστημολογία της εγκληματολογίας, παρουσιάζει στη συνέχεια την εφαρμοσμένη εγκληματολογία και τη συμβολή της. Στο σημείο αυτό, την ανάγκη δηλαδή ζεύξης της θεωρητικής με την πρακτική πλευρά της επιστήμης, συμφωνεί με τον M. Cusson²:

"Για να γίνει μια θεωρητική διάγνωση γύρω από τη σύγχρονη επιστημολογική θέση της εγκληματολογίας δεν αρκεί να συμβουλευτεί κανείς διάφορες έρευνες και στοιχεία. Θάπρεπε επί πλέον να βρει μια μετεγκληματική θεωρία πάνω στην ίδια επιστήμη, στα βασικά χαρακτηριστικά, στην αξία των αληθειών που δίνει, καθώς και στη θέση της ανάμεσα στις διάφορες επιστήμες."³

Η ερώτηση προκύπτει με αφορμή τον όρο "μεταχείριση" από ποινική και εγκληματολογική άποψη. Η έννοια αυτή αντικατέστησε σταδιακά τους όρους "ποινή" και "καταστολή" (*repression*).

Οι άνθρωποι πάντοτε έδιναν στην ιδέα της “μεταχείρισης” μια απόχρωση νομικού χαρακτήρα. Από την άλλη πλευρά υπάρχει στενός δεσμός ανάμεσα στην “κλινική εγκληματολογία” την “κοινωνική επανένταξη” και τη “μεταχείριση”. Οι έννοιες αυτές δεν πρέπει να συγχέονται. Εξ’ άλλου διάφοροι όροι χρησιμοποιήθηκαν κατά καιρούς όπως ποινή, ανταπόδοση, μεταχείριση.

Το πόσο λεπτές είναι οι σχέσεις δικαίου εγκληματολογίας φαίνεται και από το γεγονός ότι αυτοί οι επιστημονικοί κλάδοι (όπως η εγκληματολογία) στηρίχθηκαν πάνω στα ερείπια ωρισμένων νομικών ειδικοτήτων για να προσδοθεί το φωτοστέφανο της επιστημοσύνης στις νομικές γνώσεις. Το να ασχοληθεί κανείς με την εγκληματολογία, θα μπορούσε να ήταν μια ιδανική λύση να εμφανίζεται ταυτόχρονα νομικός και εγκληματολόγος.

Η επιστήμη της εγκληματολογίας πάντοτε έδειχνε προτίμηση προς το επιστημονικό μοντέλο και για να είμαστε πιο συγκεκριμένοι προς το καθαρά ιατρικό μοντέλο. Η ιστορία της έννοιας “μεταχείριση” δείχνει ότι η εγκληματολογία υπήρξε πάντα ένας κλάδος που άλλαζε κατά καιρούς κατευθύνσεις ανάμεσα στο δίκαιο, τις θετικές επιστήμες, την ιατρική, την πολιτική, την ηθική.

Ο R. Gassin διαχωρίζει πλήρως το ποινικό δίκαιο από την εγκληματολογία. Φτάνει μάλιστα στο σημείο να αποκλείσει την ποινολογία από την εγκληματολογία διότι περιλαμβάνει κλάδους που άπτονται του δικαίου όπως το διοικητικό δίκαιο (δικαιώματα κρατουμένων). Η ριζική διάκριση λοιπόν μεταξύ δικαίου και εγκληματολογίας αποτελεί ένα βασικό δεδομένο.

Το δίκαιο όμως εξακολουθεί να είναι μια επιστήμη όπως πίστευαν πριν 50 περίπου χρόνια μιλώντας για την “επιστήμη του δικαίου”; Σήμερα υπάρχουν δύο απόψεις: Η πρώτη πρεσβεύει ότι έχει βγει τελειώς από τον τομέα των επιστημών. Η δεύτερη ότι η κίνηση είναι πολύ πιο αργή και βρίσκεται σε εξέλιξη. Στην πράξη είναι δύσκολο να επικέξει κανείς ανάμεσα στις δύο αυτές θέσεις. Ένας έξυπνος όμως τρόπος να παρακάμψει κάποιος το πρόβλημα, είναι να οδηγήσουμε και κατευθύνουμε το δίκαιο προς άλλους επιστημονικούς κλάδους όπως η εγκληματολογία. Όμως η απλή μετακίνηση δεν αρκεί. Πρέπει να χρησιμοποιηθούν νέες έννοιες με επιστημονικό χαρακτήρα. Εξ’ άλλου η έννοια της “μεταχείρισης” δεν εισήχθη ως υποκατάστατο της νομικής έννοιας της ποινής;

Για να μετρήσουμε τώρα την απόσταση που χωρίζει τη νομική από την εγκληματολογική γνώση μπορούμε να δώσουμε ένα παράδειγμα: Οι δύο κλάδοι δεν μιλούν για την ίδια πραγματικότητα. Το νομικό γεγονός δεν είναι το εγκληματολογικό γεγονός. Ο R. Gassin δίνει το παράδειγμα της επιλογής του τρόπου πρόληψης της υποτροπής:

“Η αρμόδια αρχή για να κάμει αυτή την επιλογή δεν είναι ο ειδικός της εμπειρικής εγκληματολογίας ο οποίος έκαμε τις παρατηρήσεις πάνω στον εγκληματία και την ατομική περίπτωση. Δρα μόνο σαν κάποιος ειδι-

κός (expert). Η απόφαση θα παρθεί από τις δημόσιες αρχές (δικαστήριο ή σωφρονιστικές αρχές).

Παρ' όλα αυτά δίκαιο και εγκληματολογία εξακολουθούν ν' αλληλοσυμπληρώνονται. Δεν ανήκει στην εγκληματολογία να καθορίσει αν ο βιασμός είναι έγκλημα αλλά από τη στιγμή που η πληροφορία μεταδοθεί από την νομική παράδοση, τότε η εγκληματολογία με τη σειρά της επιλαμβάνεται για να εξηγήσει τις αιτίες αυτού του κακού και να προσπαθήσει να εμποδίσει την εξάπλωση.

Σύμφωνα με τον R. Gassin το ποινικό δίκαιο είναι ένας κλάδος ο οποίος δηλώνει "αυτό που πρέπει να υπάρχει". Η εγκληματολογία είναι μια εμπειρική επιστήμη που μελετά τα γεγονότα. Η εγκληματολογία διεκδικεί επομένως καθαρά μια επιστημονική υπόσταση εφ' όσον δεν ξεκινά από φιλοσοφικά *a priori*.

Όσον αφορά τους όρους "μεταχείριση" και κοινωνική επανένταξη, χαρακτηρίζονται από έναν νομικό χαρακτήρα. Μιλώντας για "μεταχείριση" δεν σημαίνει μόνο ότι πλησιάζουμε προς την ιατρική επιστήμη αλλά και ότι απομακρυνόμαστε από την νομική με την ορολογία και τις τεχνικές της. Υιοθετώντας το λεξιλόγιο αυτό οι εγκληματολόγοι απομακρύνονται από τη νομική παράδοση τονίζοντας ταυτόχρονα και τα όριά της.

Όσον αφορά το δίκαιο, από το θετικισμό των αρχών του αιώνα (απόλυτη ισχύ της αρχής της νομιμότητας) άρχισε και κείνο να περνά και να ασχολείται και με την πρόληψη. Ο νόμος δεν εκφράζει μόνο μια εμπειρία, αλλά κάποιο σχέδιο, κάποιο πρόγραμμα. Δεν διστάζει πλέον να οργανώσει, να ρυθμίσει, να κατασκευάσει, να δημιουργήσει, να δώσει ζωή.

Οι εγκληματολόγοι φοβήθηκαν, από την πλευρά τους, ότι ο νομικός θετικισμός θα τους υφάρπαζε τομείς της δραστηριότητάς τους. Όμως ο νομικός δεν μπορεί να αδιαφορήσει τελείως για τις "μεταχειρίσεις" που προτείνουν οι εγκληματολόγοι. Το δίκαιο πάντα έπαιξε ένα ενεργό ρόλο όταν επρόκειτο να γίνει κάποια επέμβαση σε ένα άτομο όπως στην περίπτωση των χειρουργικών επεμβάσεων, των θεραπειών αποτοξίνωσης, όπου ακόμη μια φορά ο εγκληματολόγος περιορίζεται στο ρόλο του συμβούλου. Το δίκαιο ελέγχει όλους αυτούς τους ιατρικούς και παραϊατρικούς τομείς (βελονισμός, παραψυχολογία) και όλος ο κόσμος επιθυμεί να έχει μια νομική κάλυψη για να εξασκήσει κάποιο επάγγελμα.

Το έργο του R. Gassin βασίζεται σε μια απλή πεποίθηση: ότι υπάρχει μια "εγκληματική πραγματικότητα" και ότι αυτή η πραγματικότητα μπορεί να αποτελέσει "το μέτρο" για μια "εμπειρική πειθαρχία". Ο ίδιος έχει ήδη προσδιορίσει ότι η "εγκληματική πράξη δεν είναι ένα οποιοδήποτε κοινωνικό φαινόμενο, αλλά ένα κοινωνικό κακό που πρέπει να πολεμήσουμε". Υποθέτει λοιπόν ότι το έγκλημα είναι ένα κακό και ότι πρέπει να το πολεμήσουμε. Ο ρόλος όμως αυτός της εγκληματολογίας δεν υιοθετείται από όλους τους εγκληματολόγους για όλες τις περιπτώσεις (π.χ. εγκλήματα χωρίς θύμα).

Όσον αφορά τις σχέσεις ανάμεσα στη νομική, την κοινωνιολογική και την εγκληματολογική εμπειρία δεν είναι εύκολες. Η εγκληματολογία μπορεί και πρέπει να στηριχθεί στις κοινωνιολογικές και νομικές εμπειρίες για να κατασκευάσει την έννοια της εγκληματικότητας. Και τούτο διότι πρέπει να λάβει υπ' όψιν της διάφορους σύνθετους παράγοντες που συντελούν στην κοινωνική ισορροπία: θρησκεία, ηθική, οικογένεια κ.λ.π.

Στο σημείο αυτό ο Chr. Atias αγγίζει το πρόβλημα αν το έγκλημα αποτελεί ένα κακό που προϋπάρχει του νόμου ή είναι από τη φύση του μια "τεχνητή κατασκευή", απαγόρευση μιας πράξης που ο ίδιος ο νομοθέτης θεώρησε ότι πρέπει να χαρακτηριστεί ως έγκλημα. Πρόκειται εδώ για τις θέσεις τις εγκληματολογίας της κοινωνικής αντίδρασης με τις οποίες δεν φαίνεται να συμφωνεί δίνοντας σαν παράδειγμα ότι ακόμα και ανάμεσα στους θεωρητικούς επιστήμονες που σέβονται τους πολιτισμούς που είναι διαφορετικοί από το δικό τους, λίγοι θάταν εκείνοι που θα αποδέχονταν την διακόρευση (excision) ή τη νομιμότητα των αιμομικτικών σχέσεων στις σύγχρονες κοινωνίες.

Η διάκριση μεταξύ εγκληματικότητας και μη είναι βασική γιατί συνδέεται με την διάκριση μεταξύ φύσης και πραγματικότητας. Μέχρι μια ορισμένη στιγμή η διάκριση ανάμεσα στις δύο αυτές έννοιες, εθεωρείτο δεδομένη. Στη συνέχεια διάφοροι θεωρητικοί αμφισβήτησαν τη διάκριση ανάμεσα σε δύο έννοιες αφού οποιοσδήποτε κάτω από ωρισμένες συνθήκες μπορούσε να τελέσει ένα έγκλημα. Υπάρχουν ακόμη σήμερα αρκετοί θεωρητικοί επιστήμονες οι οποίοι διστάζουν να δεχτούν ότι υπάρχει μια διαφορά από τη φύση τους ανάμεσα σε μια χειραψία, ένα χαμόγελο και ένα φόνο⁴.

Ο Chr. Atias είναι κατηγορηματικός: "κανένας νόμος δεν είναι απαραίτητος για να θεωρεί ότι ορισμένες πράξεις είναι επιβλαβείς. Τίποτα δεν μπορεί να εξισώσει τις εκούσιες ερωτικές σχέσεις με ένα βιασμό. Πολύ λίγο πρέπει να μας ενδιαφέρει αν πράγματι υπάρχουν άνθρωποι "μη εγκληματίες". Εκείνο που έχει σημασία είναι η φύση και οι συνέπειες των εγκληματικών και μη εγκληματικών δραστηριοτήτων. Όσο δεν έχει αποδειχθεί ότι μια χειραψία είναι της ίδιας φύσης και έχει τις ίδιες συνέπειες με ένα φόνο η διάκριση μεταξύ εγκληματικότητας και μη δεν έχει θιγεί. Εδώ ο συγγραφέας αφήνει να φανεί η προτίμησή του για τη θεωρία της "ελευθερίας της βούλησης" όταν τονίζει: Από τη στιγμή που ξέρω ότι μπορώ να διαπράξω ένα σφάλμα, είναι αρκετό να αποφασίσω ότι είναι προτιμώτερο, να μη το διαπράξω, και να μην θέλω να το διαπράξω.

Σήμερα υπάρχουν πολλοί τρόποι μεταχείρισης ή αντίδρασης μετά την τέλεση μιας εγκληματικής πράξης: Οι αποζημιώσεις των θυμάτων, οι ποινές, τα μέτρα ασφαλείας, η κοινωνική επανένταξη του ατόμου. Παράλληλα με τις μεθόδους αυτές "κοινωνικού χαρακτήρα" υπάρχουν και οι ψυχιατρικές ή ψυχολογικές μέθοδοι. Όσον αφορά το "δίκαιο"

πέρασε, όπως είπαμε ήδη, από το αρνητικό στο θετικό στάδιο. Δεν τιμωρεί μόνο πλέον αλλά στοχεύει και τη θεραπευτική αγωγή. Ένα δίκαιο που τιμωρεί δείχνει τι απαγορεύεται να κάνει κάποιος. Ένα δίκαιο που θεραπεύει, δείχνει αυτό που πρέπει να γίνει.

Εστω και αν δεν το δέχονται οι εγκληματολόγοι δεν μπορούν να αποφύγουν την προσφυγή στη νομική παράδοση. Εκεί βρίσκουν τις ρίζες των βασικών ενοιών που χρησιμοποιούν. Δεν πρόκειται για μια αναπηρία της επιστήμης τους, αλλά για ένα χαρακτηριστικό που δεν μπορεί να αγνοηθεί.

Στο συμπέρασμά του ο συγγραφέας έχει πλέον αποκρυσταλλώσει τις ιδέες του για τη σχέση δικαίου-εγκληματολογίας: Η επιστημολογική διάκριση μεταξύ εγκληματολογίας και νομικής γνώσης πρέπει να διατηρηθεί οπωσδήποτε. Όμως δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι υπάρχει ανάγκη συνεργασίας νομικών και εγκληματολόγων. Και οι δύο κλάδοι αντιμετωπίζουν την ίδια πραγματικότητα και δεν μπορούν να προχωρήσουν παρά βασιζόμενες στην ίδια παράδοση.

Δυστυχώς, προβαίνει και εκείνος στη διαπίστωση, ότι η συμπληρωματικότητα αυτή σπάνια συναντιέται στην καθημερινή δουλειά νομικών και εγκληματολόγων. Και όμως και για τους δύο δεν πρωτεύει να βάζουν σε αντίθεση έννοιες όπως ποινές και "μεταχείριση", αποτροπή και επανένταξη. Πρέπει να κοιτάξουν πως με το οπλοστάσιο που διαθέτουν θα αντιμετωπίσουν αυτό το φαινόμενο που αν και φυσικό και κανονικό όσον αφορά την ύπαρξή του είναι τόσο ανυπόφορο όσον αφορά τις συνέπειές του: την εγκληματικότητα.

Μετά την ανάγνωση αυτού του κειμένου πολλές ερωτήσεις τίθενται. Πρόκειται για μια ακόμη προσπάθεια κάποιου νομικού να κρατήσει μια συνεργασία και κάποιες γέφυρες με την εγκληματολογία, επιστήμη που εδώ και αρκετά χρόνια δεν παύει να δηλώνει μαχητικά την αυτονομία της ή πρόκειται για μια αυθόρμητη πεποίθηση του Chr. Atias ότι και οι δύο αυτοί επιστημονικοί κλάδοι πρέπει να αλληλοσυμπληρώνονται και να αλληλοβοηθούνται.

Στο σημείο αυτό χρήσιμο θα ήταν να κάνουμε μια σύντομη ανασκόπηση του χωρισμού δικαίου-εγκληματολογίας στα πρόσφατα χρόνια. Κατ' αρχάς πρέπει να γίνει μια διάκριση ανάμεσα στην "ευρωπαϊκή" και τη "βορειοαμερικανική" πρακτική. Στην Ευρώπη και παρά το γεγονός ότι όλο και περισσότεροι επιστήμονες μη νομικής προέλευσης ασχολούνται με την εγκληματολογία (εγκληματολόγοι, κοινωνιολόγοι, ψυχολόγοι), η διάθρωση των σπουδών των κοινωνικών επιστημών κρατά ακόμη σε πολλές χώρες την εγκληματολογία μέσα στις νομικές επιστήμες. Επομένως το φαινόμενο νομικοί να ασχολούνται με την εγκληματολογία είναι σύνηθες. Στην περίπτωση του Louk Hulsman για παράδειγμα δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ξεκίνησε την καριέρα του ως εισαγγελέας.

Η ειδικότητα του εγκληματολόγου αρχίζει μόλις να αναγνωρίζεται. Η

κατάσταση αυτή δεν ενέχει μόνο μειονεκτήματα αφού κυρίως επιτρέπει στους εγκληματολόγους να μην χάσουν την επαφή με το θετικό ποινικό δίκαιο που αποτελεί ένα υλικό το οποίο είναι αδύνατο εκ των πραγμάτων να αγνοήσουν. Όταν για παράδειγμα ένας εγκληματολόγος μελετά τα μέτρα που πρέπει να ληφθούν στην περίπτωση ενός τοξικομανή, δεν μπορεί να αγνοεί το νομικό πλαίσιο (π.χ. βασικά ανθρώπινα δικαιώματα) μέσα στο οποίο μπορεί να δράσει και τα όρια που του επιβάλλει ο νόμος. Το ίδιο συμβαίνει και όταν ασχολείται με την αστυνομία ως θεσμό. Δεν μπορεί να ασχοληθεί με το θέμα αν δεν γνωρίζει το πλαίσιο και τους περιορισμούς των εξουσιών του αστυνομικού που του επιβάλλονται από το Σύνταγμα και την υπόλοιπη νομοθεσία.

Αντίθετα στη βορειοαμερικανική ήπειρο η εγκληματολογία αναπτύχθηκε μέσα στο πλαίσιο των κοινωνικών επιστημών. Το διαζύγιο των νομικών επιστημών-εγκληματολογίας υπήρξε γρήγορο και αθόρυβο. Τολμάμε μάλιστα να πούμε ότι αμφιβάλλουμε αν υπήρξε πράγματι γάμος. Η εγκληματολογική έρευνα και επιστήμη υπήρξε κυρίως εμπειρική και έγινε και γίνεται από ειδικούς των κοινωνικών επιστημών. Οι εγκληματολόγοι νομικής προέλευσης αποτελούν μια ελάχιστη μειοψηφία. Οργανώθηκαν Σύλλογοι εγκληματολόγων οι οποίοι άρχισαν να διεκδικούν θέσεις και αρμοδιότητες που μέχρι τότε ανήκαν σε άλλους κοινωνικούς επιστήμονες. Η κατάσταση έφτασε σε ωρισμένες περιπτώσεις στην υπερβολή. Όπως όταν συζητήθηκε σε θεωρητικό επίπεδο ότι ο εγκληματολόγος θα πρέπει να είναι ο πραγματικός επιστήμονας και ο νομικός θα καταλήξει να είναι απλά ο “τεχνικός” που θα δίνει πληροφορίες ή άλλα στοιχεία που αφορούν τους νόμους.

Τελευταία πάντως ο “εξοστρακισμός” των νομικών από τις εγκληματολογικές σχολές, άρχισε να γίνεται αισθητός εφ’ όσον οι άλλοι κοινωνικοί επιστήμονες δεν διαθέτουν τις γνώσεις και την πείρα να χειριστούν το νομοθετικό πλαίσιο.

Μια θλιβερή διαπίστωση επιβάλλεται πάντως από τα πράγματα. Η σχέση νομικών-εγκληματολόγων υπήρξε πάντοτε εχθρική υπό την έννοια ότι οι μεν προσπαθούν να υπερισχύσουν και να υποσκελίσουν τους δε. Αυτό είναι κρίμα. Διότι σήμερα είμαστε πλέον πεπεισμένοι για τα θετικά αποτελέσματα που μπορεί να αποφέρει μια συνεργασία μεταξύ των δύο αλλά και μια διεπιστημονική προσέγγιση μεταξύ επιστημόνων και κοινωνικών επιστημών. Και εννοούμε σαν παραδείγματα τα σημαντικά πορίσματα διαφόρων καναδικών ή αμερικανικών επιτροπών όπως τα πορίσματα *Badgley* για την άμβλωση και την σεξουαλική κακομεταχείριση των μικρών παιδιών, το πόρισμα *Fraser* για την πορνογραφία και την πορνεία, το πόρισμα της κυβερνητικής επιτροπής του Καναδά γύρω από το *Sentencing* και άλλα. Τα πορίσματα αυτά παρουσιάζουν σφαιρικά και συνολικά το θέμα με στόχο τελικό τη μετατροπή του ισχύοντος νομοθετικού πλαισίου. Πιστεύουμε ότι το αποτέλεσμα αυτό επιτεύχθηκε γιατί οι

επιστήμονες διαφόρων ειδικοτήτων συνεργάστηκαν μεταξύ τους και ειδικότερα γιατί νομικοί και εγκληματολόγοι μπόρεσαν επιτέλους να χρησιμοποιήσουν ένα κοινό διάλογο και να συνεργαστούν. Επομένως σήμερα και με τα δεδομένα που διαθέτουμε, το θέμα δεν τίθεται πλέον αν πρέπει να υπάρξει συνεργασία, αλλά πως θα γίνει πιο εφικτή και πιο ουσιαστική.

Υποσημειώσεις

1. Paris, *Dalloz*, 1988, σελ. 1-647.
2. *Croissance et décroissance du crime*, Paris, P.U.F. 1991
3. *Atlas*, *op.cit.* σελ. 9.
4. Αναφέρει τον *Ph. Robert* στο κλασσικό πλέον άρθρο: "De la criminologie de la réaction sociale à une sociologie pénale", *Ann. Sociol.* 1981, vol. 31, 3e série, σελ. 270.